

УДК 343.131

В. Т. Нор*академік НАПрНУ,**доктор юридичних наук, професор**(Львівський національний університет імені Івана Франка)*

ПРЕЗУМПЦІЯ НЕВИНУВАТОСТІ ЯК КОНСТИТУЦІЙНА ЗАСАДА КРИМІНАЛЬНОГО СУДОЧИНСТВА ТА ЇЇ ЗАСТОСУВАННЯ В ПРАКТИЦІ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ

Презумпція невинуватості особи, яка обвинувачується у вчиненні злочину, є однією з найважливіших демократичних засад, що характеризують правову державу та її кримінальне судочинство. Тому й не випадково, що питання, пов'язані з названою засадою кримінального судочинства, постійно знаходяться в полі зору як науковців, так і правознавців-практиків. При цьому в багатьох з цих питань відсутня єдність в поглядах, а також існує певний різнобій і в практичній реалізації правових положень, що випливають із засади презумпції невинуватості. Для його усунення важливе значення має практика Європейського Суду з прав людини щодо застосування ним права людини на справедливий суд, складовою частиною якого є презумпція невинуватості. Її вивчення і застосування вітчизняними органами, які реалізують кримінально-процесуальне право, без сумніву, матиме вплив на захист прав і свобод суб'єктів процесу.

Метою цієї статті є з'ясування на основі вітчизняного законодавства, практики його застосування судами, рішень Європейського Суду з прав людини, пов'язаних із застосуванням ч. 2 ст. 6 Конвенції (Євроконвенції)

про захист прав людини і основоположних свобод, яка закріплює названу засаду, суті презумпції невинуватості як об'єктивного правового положення у сфері кримінального судочинства, кола суб'єктів кримінального процесу, на яких вона розповсюджується, меж та способів інформування суспільства про скоєні злочини та осіб, які підозрюються чи обвинувачуються у їх вчиненні, представниками влади та журналістами в медійних засобах з дотриманням презумпції невинуватості, а також аналіз тих правових положень, що впливають з презумпції невинуватості, а саме: заборона покладання обов'язку доказування невинуватості на особу, яка обвинувачується; заборона обґрунтування обвинувачення доказами, одержаними з порушенням закону, або припущеннями, тлумачення неспростовних сумнівів на користь обвинуваченого.

Нормативне положення про те, що особа, яка обвинувачується у вчиненні злочину, вважається невинуватою доки її вину не буде встановлено у визначеному законом порядку, знайшло своє відображення у найважливіших міжнародно-правових актах, які закріпили універсальні стандарти основних прав і свобод людини, зокрема: Загальній декларації прав людини (п. 1 ст. 11); Міжнародному пакті про громадянські і політичні права (п. 2 ст. 14); Європейській конвенції прав людини і основоположних свобод (п. 2 ст. 6). Власне, перелічені міжнародні нормативно-правові акти визначили той універсальний перелік прав і свобод, який у своїй єдності має забезпечити нормальну життєдіяльність людини в суспільстві і який знайшов своє закріплення переважно в основних законах держав, що визнали названі акти, в тому числі і в Конституції України. При цьому слід підкреслити, що право особи на презумпцію невинуватості у вітчизняній Конституції визначено більш повно і чіткіше, аніж у перелічених міжнародно-правових актах. Крім Конституції України презумпція невинуватості обвинуваченого у вчиненні злочину знайшла своє закріплення і в галузевому законодавстві, зокрема у

Кримінальному кодексі України (ч. 2 ст. 2) та опосередковано у Кримінально-процесуальному кодексі України (ч. 2 ст. 15), хоч в останньому вона б мала бути закріплена в конституційному формулюванні, оскільки презумпція невинуватості істотно впливає на суть і характер вітчизняного кримінального судочинства.

Формула презумпції невинуватості – особа вважається невинуватою у вчиненні злочину і не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вину не буде доведено в законному порядку і встановлено обвинувальним вироком суду – це об'єктивне правове положення, констатація і вимога закону, насамперед Основного – Конституції України, звернена до всіх державних і громадських формувань, посадових і службових осіб, громадян, до загальної суспільної думки: обвинувачений вважається невинуватим доти, доки той, хто вважає його винним на суб'єктивному рівні (слідчий, прокурор, потерпілий чи інший суб'єкт процесу), не доведе у встановленому законом порядку (тобто у кримінально-процесуальній формі) його вину перед належним судом, допустимими і достовірними доказами. Лише коли суд погодиться з ними, на їх основі ухвалить обвинувальний вирок щодо обвинуваченого (в суді він підсудний), і цей вирок набере законної сили, лише з цього моменту обвинувачений вважається винним у вчиненні злочину, і лише з цього часу можна вважати і називати його злочинцем.

Таким чином, призначення презумпції невинуватості насамперед полягає в тому, щоб протистояти у кримінальному судочинстві обвинувальному ухилу, суб'єктивізму, тенденційності чи навіть свавіллю всьому, що перетворює кримінальне судочинство у знаряддя розправи над обвинуваченим, ототожнює обвинуваченого з винуватим, робить його фактично безправним.

Визнання обвинуваченого винним у вчиненні злочину лише за умови доведеності у встановленому кримінально-процесуальним законом

порядку його вини характеризує демократичну суть кримінального судочинства, надійно гарантує його від необґрунтованого, свавільного притягнення до кримінальної відповідальності. Увесь сенс презумпції невинуватості полягає не в тому, що слідчий чи прокурор, який погоджується з його висновками про наявність вини обвинуваченого, вважають його винним. Внутрішнє переконання про винуватість особи у вчиненні злочину може сформуватись у них вже на самому початку провадження у кримінальній справі, навіть на стадії її порушення. Воно може укріплюватися в ході досудового розслідування в результаті одержання все нових доказів її вини, і знайти своє закріплення у відповідних прийнятих ним процесуальних актах (постанові про притягнення особи як обвинуваченого, обвинувальному висновку). І у випадку надходження до суду справи з обвинувальним висновком обвинувачена особа визнається винною у вчиненні злочину у свідомості (на суб'єктивному рівні) слідчого та прокурора, який затвердив обвинувальний висновок, і висновки цих суб'єктів процесу про вину обвинуваченого насправді можуть бути істинними. Але обвинувачений поки що визнається невинуватим перед законом і суспільством. Переконання названих осіб на суб'єктивному рівні (внутрішнє переконання) не спростовує презумпції невинуватості. Для її спростування необхідне зовнішнє переконання у наявності вини обвинуваченої особи, переконання **всіх**, яке настане лише після встановлення вини особи судом в результаті розгляду та вирішення кримінальної справи і ухвалення ним обвинувального вироку. Визнати ж особу винною у вчиненні злочину, а також піддати її кримінальному покаранню інакше як за вироком суду в демократичній державі неможливо (ст. 15 КПК).

Дане положення, зрозуміло в іншій вербальній інтерпретації, знайшло своє закріплення в правовій позиції Конституційного Суду України, сформульованій у його рішенні від 30 січня 2003 року №3-рп у справі про

розгляд судом окремих постанов слідчого і прокурора. Конституційний Суд відзначив у ньому, що "переконавання слідчого і прокурора у вчиненні особою злочину не означає доведення її винуватості, яка відповідно до конституційно закріпленого принципу презумпції невинуватості особи може бути встановлена лише вироком суду. Зібрані досудовим слідством докази винуватості особи перевіряються і оцінюються судом під час розгляду справи по суті, за результатами яких суд постановляє виправдувальний або обвинувальний вирок, визнаючи особу відповідно невинуватою або винуватою у вчиненні злочину [3, с. 24].

Стаття 62 Конституції України є спеціальною правовою нормою, яка зберігає свою дію лише у сфері кримінального судочинства. Вона не поширюється на випадки притягнення особи до будь-якої іншої юридичної відповідальності. Свою регулятивну дію вона розповсюджує не лише на таких учасників кримінального судочинства як обвинувачений, підозрюваний, підсудний та засуджений (цей до вступу вироку в законну силу). Під її захистом перебуває будь-яка особа у кримінальному судочинстві, стосовно якої ведуться дії інкримінаційного характеру. Це, зокрема, особа, щодо якої лише ставиться питання про порушення кримінальної справи, а також свідок, якого допитують про обставини, які можуть бути використані проти нього.

Не припиняє своєї дії презумпція невинуватості і щодо осіб, звільнених від кримінальної відповідальності з закриттям кримінальних справ за т. зв. нереабілітуючими підставами, зокрема у зв'язку з: амністією або помилуванням; дійовим каяттям; примиренням винного з потерпілим; застосуванням до неповнолітньої особи примусових заходів виховного характеру тощо. Не дивлячись на те, що в перерахованих випадках у постанові суду про звільнення обвинуваченого від кримінальної відповідальності та закриття кримінальної справи не констатується висновок про його невинуватість, а радше, навпаки – вона передбачається,

дія презумпції невинуватості розповсюджується і на такого обвинуваченого. В перелічених випадках вина особи встановлюється, але не для визнання її винною вироком суду і покарання, а з метою закриття кримінальної справи. Тож, суд при цьому не визнає особу винуватою у вчиненні злочину своїм вироком. Він ухвалює постанову про закриття кримінальної справи, яка не замінює вироку суду, а отже, вона й не є тим судовим актом, яким згідно ст. 62 Конституції особа визнається винуватою у вчиненні злочину. Тож й не випадково, що в цих випадках особа визнається такою, що не має судимості (ст. 88 КК). Саме так тлумачить коло осіб, на яких розповсюджує свою дію презумпція невинуватості, Європейський Суд з прав людини. У справі "Хужін та інші проти Росії" (2008 р.) він вважає, що кримінальне переслідування настає не лише з моменту затримання особи за підозрою у вчиненні злочину, але й до нього, якщо для неї у цьому зв'язку можуть настати певні негативні наслідки. Власне, у названій справі особа була допитана як свідок про обставини ніби нею вчиненого злочину [10]. В іншій справі ("Адольф проти Австрії", 1982) Суд визнав незаконним постанову суду, якою стосовно заявника справа була закрита в суді за ініціативою обвинувачення внаслідок зміни обстановки, але при цьому на обвинуваченого були віднесені судові витрати. Таке рішення Суд вважав непрямым підтвердженням вини обвинуваченого, тобто порушенням презумпції невинуватості.

Не дивлячись на те, що принцип презумпції невинуватості за своїм регулятивним впливом розповсюджується на сферу кримінального судочинства, де особа перебуває у статусі підозрюваного, обвинуваченого підсудного, засудженого (до вступу вироку в законну силу), і виходить за його межі в тій мірі, в якій щодо особи вчиняються інкримінаційні дії, він (принцип) знаходить свій вплив на правовий статус особи не лише у кримінально-процесуальних, але й інших правових відносинах, у яких вона виступає суб'єктом. Так, за обвинуваченням у вчиненні злочину до вступу

обвинувального вироку в законну силу зберігаються трудові, житлові, сімейні та інші права і свободи людини (п. 7 ст. 36 Кодексу законів про працю, ст. 71 Житлового кодексу). Загалом ст. 62 Конституції України, як норма прямої дії, забороняє поводитися з особою як винною до вступу в законну силу обвинувального вироку. Проте за наявності передбачених законом підстав до неї можуть вживатися заходи процесуального примусу, в тому числі запобіжні заходи, інші заходи, що обмежують деякі права особи. Так, серед заходів процесуального примусу чинне кримінально-процесуальне законодавство передбачає відсторонення обвинуваченого від посади з санкції прокурора у разі, якщо обвинувачений є посадовою особою і завдяки своєму становищу може негативно впливати на хід досудового слідства (ст. 147 КПК)¹. Якщо у справі є докази того, що такий обвинувачений дійсно вчиняє протиправні дії (знищує чи фальсифікує документи, впливає на інших обвинувачених, потерпілих чи свідків з метою давання ними неправдивих показань тощо), то застосування до нього такого заходу буде ґрунтуватися на легітимній основі, оскільки він викликаний неправомірною поведінкою самого обвинуваченого.

Але нерідко бувають ситуації, коли обвинуваченого не лише без достатніх (передбачених законом) підстав відсторонюють, але й звільняють з роботи відразу після порушення (або й до цього) кримінальної справи, мотивуючи тим, що його дії дискредитують займану посаду, звання чи установу (організацію), в якій він працює. Такі дії та мотиви, що їх викликали, не можуть узгоджуватися з презумпцією невинуватості. Саме такої позиції дотримується Європейський Суд з прав

¹ З цього загального правила є передбачені ст. 147 КПК винятки щодо суб'єкта, який ухвалює рішення про відсторонення обвинуваченого від посади. Так, службова чи посадова особа, яка призначається Президентом України, може бути відсторонена від посади лише самим Президентом України на підставі вмотивованої постанови Генерального прокурора України (ч. 3 ст. 147 КПК). Законом України "Про судоустрій та статус суддів" від 7 липня 2010 р. передбачено, що відсторонення від посади судді у зв'язку з притягненням його до кримінальної відповідальності здійснюється Вищою кваліфікаційною комісією суддів України на підставі вмотивованої постанови Генерального прокурора України (ч. 4 ст. 48 Закону про судоустрій і статус суддів України; ч. 4 ст. 147 КПК).

людини. В справі "Кузьмін проти Росії" (2005 р.) Суд у своєму рішенні про прийнятність скарги на порушення ч. 2 ст. 6 Євроконвенції відзначив, що презумпція невинуватості мала б утримати Генерального прокурора РФ від ствердження про вину заявника у вчиненні злочину в своєму наказі про його звільнення з посади відразу після порушення кримінальної справи і до вирішення її судом [13, с. 91-92].

В іншій справі ("Хужін та інші проти Росії", 2008 р.) Європейський Суд у своєму рішенні про прийнятність заяви до свого провадження у зв'язку з порушенням презумпції невинуватості ще більш розлого підтвердив свою позицію. Обставини справи в контексті визначення наявності порушення презумпції невинуватості полягали в такому: заявники стверджували про те, що слідчий у їх справі, інші працівники прокуратури надали телепрограмі необмежений доступ до матеріалів кримінальної справи, а також особисто брали активну участь в телевізійній програмі, під час якої характеризували вчинені заявником дії як "злочини" і що вони є винуватими у їх вчиненні.

У своєму рішенні суд нагадує, що положення ч.2 ст. 6 Конвенції (презумпція невинуватості) спрямоване на те, щоб забезпечити обвинувачену особу від порушень її права на справедливий суд упередженими твердженнями, що тісно пов'язані з розглядом її справи в суді. Презумпція невинуватості є одним із елементів справедливого судового розгляду. Цей принцип забороняє формування передчасної позиції суду, яка б відображала думку про те, що особа, обвинувачена у вчиненні злочину, є винуватою ще до того, коли її вина буде доведена відповідно до закону.

Суд чітко дотримується тієї позиції, що презумпція невинуватості буде порушена у випадку, коли твердження посадової особи стосовно обвинуваченого відображає думку про те, що вона є винуватою, тоді як її вина не була попередньо доведена відповідно до закону. Навіть за

відсутності формальної думки про винуватість особи достатньо, щоб були певні підстави вважати, що суд чи посадова особа ставиться до обвинуваченого як до винуватого у вчиненні злочину.

Суд у цій справі звертає свою увагу на те, що всі троє посадовців в аналізованій ситуації, описували вчинені дії саме як "злочин". Такі твердження не обмежувалися повідомленням про стан розслідування справи чи "висловленням підозри" щодо заявника, а чітко і без жодного застереження відображали факт причетності заявників до вчинення інкримінованих їм злочинів [10].

За часом презумпція невинуватості зберігається до вступу обвинувального вироку в законну силу. Тільки з цього часу обвинувачений, а тепер він вже є засудженим, державою (вирок ухвалюється іменем держави), суспільством вважається винним у вчиненні злочину. До цього часу будь-які публічні твердження про винуватість особи є протиправними, оскільки вони будуть порушувати принцип презумпції невинуватості. Так, Європейський Суд з прав людини в справі "Аллєне де Рібєрмон проти Франції" (1995 р.) визнав порушенням п. 2 ст. 6 Євроконвенції ("Кожен обвинувачений у вчиненні злочину вважається невинуватим, доки його вину не доведено в законному порядку") повідомлення поліцейського високого рівня на прес-конференції про те, що заявник є "підбурювачем вбивства". Суд у своєму рішенні підкреслив, що названа посадова особа у своєму повідомленні прямо заявила про винність заявника, а це, з одного боку, спонукало громадськість повірити у неї, а з іншого – передувало оцінці фактів компетентними суддями.

Суд переконаний, що такі твердження з боку посадової особи правоохоронного відомства становить "декларацію/проголошення винуватості" заявників і що ці висловлювання спотворили оцінку фактичних обставин справи судом. Беручи до уваги той факт, що зазначені особи (комісар поліції, який вів слідство зробив вищеприведену заяву в

присутності міністра внутрішніх справ і директора департаменту кримінальної поліції) займали важливі публічні посади в місті та регіоні, вони змушені були приділяти неабияку увагу і обережність у виборі слів, описуючи процес розслідування кримінальної справи. Виходячи з наведених міркувань, суд наголосив на необхідності чіткого розмежування між твердженням про те, що особа лише підозрюється у вчиненні певного злочину, і відвертим визнанням того, що особа його вчинила. Він неодноразово наголошував на важливості вибору слів у твердженнях посадових осіб про обвинуваченого ("Вогмері проти Німеччини", "Нестакі проти Словачії" та ін.). Тож, в даному випадку суд дійшов висновку про порушення презумпції невинуватості заявників [11].

За часом дія презумпції невинуватості не завершується з вступом в силу виправдовувального вироку. Вона діє і після цього. Тому, якщо органи чи посадові особи публічної влади висловлюють думку всупереч виправдовувальному вироку, то вони порушуватимуть принцип презумпції невинуватості (Справа "Мінеллі проти Швейцарії", 1983 р.) [5].

В той же час, на думку Євросуду презумпція невинуватості не заперечує представникам влади інформувати громадськість про порушення кримінальної справи, що ведеться її розслідування, про наявність підозри, про арешт певних осіб, про визнання ними своєї вини. Але вона вимагає, щоб влада робила це стримано і делікатно, "як цього вимагає повага до презумпції невинуватості" (п. 38) [11].

Таким чином, презумпція невинуватості за своєю правовою природою є гарантією права особи, щодо якої розпочато кримінальне переслідування, на визнання її невинуватою з боку держави в особі її публічних органів та посадових осіб до часу, коли вину її визнає суд своїм вирок, що набрав законної сили.

Важливим щодо розуміння презумпції невинуватості є також питання про те, чи можуть засоби медіа та журналісти, зокрема у своїх публікаціях,

порушити презумпцію невинуватості особи у вчиненні злочину. Оскільки презумпція невинуватості є складовою частиною більш широкого права особи – права на справедливий судовий розгляд, то вважається, що поширення ними інформації щодо ходу кримінального розслідування і вини підозрюваних чи обвинувачених здатне підірвати право особи на справедливий суд. Тому не випадково, що Рекомендація Комітету Міністрів Ради Європи від 10 липня 2003 року (Рекомендація REC (2003) 13 "Щодо надання інформації стосовно кримінального судочинства через засоби масової інформації" задекларувала окремий принцип №2 "Презумпція невинуватості" такого змісту: "Повага до принципу презумпції невинуватості є невід'ємною частиною права на справедливий суд. Згідно з цим, погляди та інформація стосовно судових процесів, що відбуваються, мають передаватися або розповсюджуватися через засоби масової інформації тоді, коли це не зашкоджує презумпції невинуватості підозрюваного, обвинуваченого або підсудного" [9].

Серед українського інформаційного законодавства лише в Законі України "Про телебачення і радіомовлення" від 9 березня 1994 року йдеться фрагментарно про презумпцію невинуватості. Так, у його ст. 59 "Обов'язки телерадіоорганізації" у п. 1-3 на телерадіоорганізацію покладається обов'язок "не поширювати матеріали, які порушують презумпцію невинуватості підсудного або упереджують рішення суду" [1]. Буде цілком логічним розповсюдити такий підхід на всі засоби масової інформації.

Європейський Суд з прав людини досить гнучко підходить до вирішення питання про те, чи була порушена презумпція невинуватості щодо конкретної особи в контексті її права на справедливий суд через оцінку збалансування інтересів суспільства мати відповідну інформацію за допомогою засобів масової інформації про діяльність певних осіб, особливо тих, які виконують публічні функції, та самих цих осіб. На

підставі аналізу його рішень, ухвалених в аналізованому контексті, можна дійти висновку, що Суд використовує принаймні два важливих підходи до оцінки оприлюднення в засобах масової інформації відомостей про злочини та осіб, які їх вчинили. Один з них: якщо стосовно особи ще не була порушена кримінальна справа, то інформація про суспільно-небезпечні діяння та осіб, які їх вчинили, не може порушити презумпцію невинуватості, оскільки вона є частиною права особи на справедливий суд, а про нього ще не йдеться. В такому випадку правова ситуація може знаходитись і вирішуватись під кутом зору захисту честі і гідності особи за нормами цивільного права в порядку цивільного судочинства. Другий, – якщо проти особи порушена кримінальна справа і ведеться досудове розслідування чи справа надійшла до суду для її розгляду і вирішення, то "журналісти, які висвітлюють кримінальні процеси, що ще не завершилися, мають впевнитися, що вони не переходять певні рамки, встановлені в інтересах правосуддя, і що вони поважають право обвинуваченого на презумпцію невинуватості" (Справа "Дю Рой та Малорі проти Франції", 2000 р.). В іншій справі ("Флукс проти Молдови", 2008 р.) Європейський Суд зазначив: "... право на свободу вираження поглядів не може сприйматися як таке, що надає газетам необмежене право безвідповідально звинувачувати осіб у вчиненні кримінально караних діянь за відсутності підтвердження фактів на момент публікації... і без надання їм можливості особисто спростовувати обвинувачення. Існують межі права газет розповсюджувати інформацію, а тому потрібно знаходити баланс між цим правом та правом осіб, на яких поширюється інформація" [12].

Таким чином, медійні засоби, журналісти вправі, і як "wartові демократії" навіть зобов'язані інформувати громадськість про вчинені злочини та осіб, щодо яких порушені кримінальні справи і ведеться досудове розслідування, а також про перебіг судового процесу, але при

цьому вони мають уникати висловлювань та формулювань, які б налаштовували суспільну думку на те, що особа є злочинцем, що вона заслуговує суворої міри покарання ще до розгляду та вирішення справи судом і що від суду очікують саме такого вироку. Саме за таких умов буде збережений баланс між правом суспільства бути проінформованим про суспільно-небезпечні діяння, та осіб, що їх вчинили, з одного боку, та правом осіб, яким інкримінуються ці дії, на презумпцію невинуватості та справедливий суд.

Крім загального чіткого формулювання поняття (формули) презумпції невинуватості, що міститься у ч. 1 ст. 62 Конституції України, ця конституційна норма закріплює низку правових положень, що впливають з неї і позначаються не лише на правовому статусі особи, яка обвинувачується у вчиненні злочину, але й є гарантіями від безпідставного та необґрунтованого обвинувачення. До таких, зокрема, належать положення (правила): про заборону покладати на обвинуваченого обов'язку доводити свою невинуватість, про недопустимість доказування вини доказами, що одержані незаконним шляхом та припущеннями; про тлумачення сумнівів щодо вини особи на її користь (ч. 3 ст. 62). Перелічені положення конкретизуються і більш детально регулюються кримінально-процесуальним законодавством.

Презумпція невинуватості як об'єктивне право положення покладає на сторону обвинувачення обов'язок підтвердити вину обвинуваченої особи об'єктивними доказами.

Закріплюючи правило, згідно з якого **особа, яка підозрюється чи обвинувачується у вчиненні злочину, не зобов'язана доводити свою невинуватість**, ч. 2 ст. 62 Конституції тим самим покладає обов'язок (тягар) доказування її вини на сторону обвинувачення. При цьому доказування останньої охоплює не лише формування у встановленому законом порядку доказів вини обвинуваченого, але й спростування доводів

його невинуватості поданих стороною захисту. Такий підхід, сформульований у зазначеному правилі презумпції невинуватості, має гуманістичну основу і обумовлений тим, що сторона обвинувачення у справах публічного та приватно-публічного обвинувачення за своїми матеріальними, організаційними й процесуальними (зокрема на досудовому розслідуванні) можливостями набагато сильніша у формування доказової бази, аніж її опонент – сторона захисту. Завдяки цьому обставини, які їй належать доказати, для неї об'єктивно більш доступніші. Саме тому презумпція невинуватості захищає особу, яка піддається кримінальному переслідуванню, покладаючи обов'язок доведення її вини на сторону обвинувачення, оскільки за своїми можливостями, як вже відзначалось, вона набагато сильніша – на її боці знаходиться вся організаційно-матеріальна сила держави, що забезпечує її фактичну перевагу особливо при вирішенні про порушення кримінальної справи та під час її досудового розслідування, де, власне, й формується обвинувачення особи у вчиненні злочину. Кримінально-процесуальний закон зобов'язує особу, яка проводить дізнання, слідчого і прокурора дослідити обставини справи всебічно, повно і об'єктивно, виявляючи як ті обставини, що викривають, так і ті, що виправдовують обвинуваченого, а також обставини що пом'якшують і обтяжують його відповідальність (ч. 1 ст. 22 КПК). Під загрозою кримінальної відповідальності (ст. 373 КК) органам, що ведуть кримінальний процес на досудовому розслідуванні, заборонено домагатись показань обвинуваченого та інших осіб, які беруть участь у справі, шляхом насильства, погроз та незаконних заходів (ч. 3 ст. 22).

Проте, звільняючи особу від обов'язку доказування своєї невинуватості цей же закон наділяє її правом брати участь у доказуванні, в тому числі і своєї невинуватості (ст.ст. 43, 43-1 КПК). Власне, презумпція невинуватості не позбавляє обвинуваченого можливості подавати будь-які

докази, але вона забороняє органам, які ведуть процес, вимагати від нього доказів його вини чи невинуватості. Тому й відмова обвинуваченого надати чи вказати, де знаходяться такі докази, не може бути розцінена як підтвердження його вини. Подавати докази будь-які – це право обвинуваченого, яке він використовує на свій власний розсуд.

Обвинувачення не може ґрунтуватись на доказах, одержаних незаконним шляхом, а також на припущеннях (ч. 3 ст. 62 Конституції). Кримінально-процесуальне законодавство насамперед визначає, що є доказом у кримінально-процесуальній справі. Ним визнаються будь-які фактичні дані (відомості), на підставі яких у визначеному законом порядку орган дізнання, слідчий, прокурор і суд встановлюють наявність або відсутність суспільно-небезпечного діяння, винність особи, яка вчинила це діяння, та інші обставини, що мають значення правильного вирішення справи. Ці дані встановлюються: показаннями свідка, потерпілого, підозрюваного, обвинуваченого, висновком експерта, речовими доказами, протоколами слідчих і судових дій, протоколами з відповідними додатками, складеними уповноваженими органами за результатами оперативно-розшукових заходів, іншими документами (ст. 65 КПК). Тож, кримінально-процесуальний закон не лише дає поняття доказу, але й перелічує джерела, з яких вони можуть бути одержані, та встановлює чіткий порядок їх збирання та одержання за допомогою відповідних процесуальних дій. Іншими словами, він встановлює вимоги до відомостей, які можуть бути доказом у кримінальній справі. Відповідність цим вимогам дає можливість використовувати такі відомості (фактичні дані) як доказ, робить їх допустимими. І навпаки, порушення таких вимог тягне за собою недопустимість їх використання як доказу. Вимоги стосуються: належного джерела; належного суб'єкта; законності процесуальної форми збирання і закріплення доказів.

Вимога належного джерела полягає в тому, що закон (ч. 2 ст. 165 КПК) дає чіткий і вичерпний перелік тих джерел, з яких можна одержувати фактичні дані (відомості) як доказ для підтвердження або спростування відповідної обставини. Тому одержання даних не з джерела, передбаченого законом, або з невідомих джерел робить ці дані недопустимими як доказ. Як відзначив Пленум Верховного Суду України у своїй постанові "Про додержання судами України процесуального законодавства, яке регулює судовий розгляд кримінальних справ" від 27 грудня 1985 року (з наст. змін. і доповн.) (п.12): "Посилання суду у вирокі або ухвалі (постанові судді) на дані, одержані з інших джерел, є недопустимими, оскільки вони не мають доказової сили" [8, с. 490].

Недопустимим, тобто одержаним незаконним шляхом, буде і доказ, якщо він був одержаний не уповноваженим на його одержання суб'єктом процесу. До суб'єктів, які уповноважені вчиняти передбачені кримінально-процесуальним законом дії, спрямовані на збирання доказів, належать: особа, яка проводить дізнання, слідчий, начальник слідчого підрозділу, прокурор. Результатом цих дій (слідчих дій) можуть бути, власне, докази. Інші учасники процесу – підозрюваний, обвинувачений, їх захисник, потерпілий, цивільний позивач і цивільний відповідач та їх представники вправі подавати відомості (документи, речі), які стануть доказами після їх перевірки та долучення до матеріалів справи органом, що веде досудове розслідування або судом.

Збирання доказів не уповноваженим на це суб'єктом (слідчим, який не прийняв справи до свого провадження, чи підлягав відводу, оперативним працівникам органу дізнання без відповідного доручення слідчого тощо) тягне за собою незаконність одержання такого доказу і його недопустимість для обґрунтування відповідних висновків та рішень.

Вимога законності процесуальної форми збирання і закріплення доказів є гарантією, з одного боку, одержання достовірної доказової

інформації, а з іншого, – отримання прав і законних інтересів суб'єктів, від яких одержують докази. Недотримання встановленої законом процесуальної форми, її порушення під час проведення слідчих дій, спрямованих на збирання доказів та їх закріплення в матеріалах кримінальної справи, викликає обґрунтовані сумніви в достовірності таких доказів, а права та законні інтереси учасників слідчих дій можуть бути істотно і незворотно порушені. Тож, недотримання цієї вимоги тягне за собою, як правило, недопустимість доказів, одержаних з порушенням процесуальної форми.

Судова практика чітко дотримується такої вимоги. Пленум Верховного Суду України у своїй постанові "Про посилення судового захисту прав та свобод людини і громадянина" від 30 травня 1997р. (п.4) відзначив: "Обвинувачення не може ґрунтуватися на доказах, одержаних незаконним шляхом. У зв'язку з цим судам при розгляді кожної справи необхідно перевіряти, чи були докази, якими органи досудового слідства обґрунтовують висновки про винність особи у вчиненні злочину, одержані відповідно до норм КПК України" [8, с. 25].

Обвинувачення не може ґрунтуватись на припущеннях. Дане конституційне положення, що випливає з презумпції невинуватості, знаходить свій розвиток у ч. 1 ст. 327 КПК України, яка зазначає: "обвинувальний вирок не може ґрунтуватися на припущеннях і постановляється лише при умові, коли в ході судового розгляду винність підсудного у вчиненні злочину доведена". Тож будь-які припущення, думки, догади, якими б вони привабливими не були і кому б вони не належали, при вирішенні питання про вину особи доказами не можуть бути і значення не мають. Вони можуть бути використані лише для висунення версій, але не для обґрунтування вини. Такі припущення лише підтверджують сумнів, а він має бути витлумачений тільки на користь обвинуваченої особи. Верховний суд України в особі Судової палати в

кримінальних справах, розглядаючи кримінальні справи в касаційному порядку, неодноразово наголошував на цьому [2, с. 22].

Зміст презумпції невинуватості включає серед інших і **правило про тлумачення сумнівів щодо доведеності вини особи** у вчиненні злочину. Дане правило є невід'ємною його частиною і воно полягає у тому, що такі сумніви тлумачаться на користь обвинуваченої особи. Категорії "сумнів" і "впевненість" характеризують відношення людини до наявності чи відсутності певної обставини. У кримінальному судочинстві – до наявності чи відсутності хоч би однієї з обставин, які належать до предмету доказування у кримінальній справі, але насамперед події злочину, особи, яка його вчинила, та її вини (ст. 64 КПК). Впевненість – це психологічний стан особи, яка веде кримінальний процес, і зокрема судді, коли вона без вагань виражає своє відношення до результату пізнання як істинного або неістинного. Почуття сумніву є протилежним почуттю впевненості, переконаності. Воно характеризується невпевненістю, усвідомленням не переконаності, незадоволенням стосовно того, що приймається за істину, за вирішення певного завдання.

Сумнів не приводить до формування "чистого" внутрішнього переконання про винуватість особи. Будь який висновок суддів, який містить сумнів, є свідченням невпевненості в істинності знань, на основі яких формується висновок та на його основі рішення. Ухвалювати будь-які рішення про винуватість обвинуваченого без переконання в ній на основі зібраних доказів презумпція невинуватості забороняє категорично.

Зміст терміну "сумнів" не розкривається у законодавстві. Не дають його і роз'яснення Пленуму Верховного суду, в постановках якого вживається термін "сумнів". Так, в постанові "Про практику застосування судами України законодавства, що регулює повернення кримінальних справ на додаткове розслідування" від 11 лютого 2005 року Пленум роз'яснив (п. 10), що кримінальна справа не може бути повернена на

досудове розслідування "у випадках, коли немає доказів, які б підтверджували обвинувачення, і вичерпані всі можливості одержання додаткових доказів. За таких обставин суд має витлумачити всі сумніви на користь підсудного і постановити згідно з ч. 4 ст. 327 КПК виправдувальний вирок" [8, с. 505].

З наведених роз'яснень найвищого судового органу України вбачаються окремі властивості (ознаки), які має термін "сумнів" при ухваленні судового рішення. Це, зокрема, те, що "сумнів" має бути таким, якого неможливо усунути за допомогою додатково одержаних доказів, оскільки вичерпані всі можливості для їх збирання чи одержання або ж сторона обвинувачення не вживає всіх можливих у її розпорядженні заходів для їх виявлення. Суд же в останньому випадку не повинен за власною ініціативою усувати недоліки доказів обвинувачення, оскільки не вправі виконувати у змагальному процесі цю функцію. Звичайно, вживаючи термін "сумнів", який має тлумачитись на користь обвинуваченого, законодавець має на увазі не будь-який, а сумнів непереборний, "розумний" [7, с. 36, 437].

Непереборний, розумний сумнів – це такий сумнів, який залишається у слідчого, прокурора, судді щодо винуватості обвинуваченого чи підсудного після всебічного, повного і об'єктивного дослідження обставин справи. Такий сумнів ґрунтується на нормальному (звичайному) стані речей, на звичайному ході подій, які характерні для здорового глузду тих, хто обвинувачує чи судить. Наявність розумного сумніву щодо обґрунтованості обвинувачення не дозволяє будь-якій неупередженій людині, яка міркує за належним розумом і сумлінням, визнати обвинуваченого чи підсудного винним [6, с. 567].

Непереборний сумнів може виникати як щодо пред'явленого обвинувачення в цілому, так і стосовно окремих його обставин (окремих епізодів злочинної діяльності, причетності до злочину інших осіб тощо).

Зрозуміло, що наявність непереборного сумніву щодо пред'явленого обвинувачення в цілому потягне за собою закриття кримінальної справи за недоведеністю участі обвинуваченого у вчиненні злочину на досудовому слідстві (п. 2 ст. 213 КПК), а в суді – ухвалення виправдувального вироку (ч. 4 ст. 327 КПК). При цьому ухвалення за таких обставин рішення про закриття кримінальної справи чи постановлення виправдувального вироку судом означає не що інше, як доведення невинуватості особи. Кримінально-процесуальний закон безпосередньо забороняє у мотивувальній частині виправдувального вироку використовувати формулювання, які ставлять під сумнів невинуватість виправданого (ч. 4 ст. 334 КПК). Постанова про закриття кримінальної справи за недоведеністю участі обвинуваченого у вчиненні злочину також може бути оскаржена обвинуваченим прокуророві або до суду в частині, яка стосується підстав і мотивів закриття справи (ст. 215 КПК).

Непереборний сумнів щодо окремих обставин, які входять до складу обвинувачення, не тягне за собою виправдання обвинуваченого, але він має правове значення: сумнівні обставини виключаються з обвинувачення, що може мати своїм наслідком перекваліфікацію діяння обвинуваченого на статтю кримінального кодексу з м'якшою мірою покарання, а при збереженні попередньої кваліфікації – відповідне пом'якшення міри покарання.

Таким чином, в судовому пізнанні сумнів засадничо відіграє позитивну роль. З одного боку правило про тлумачення сумнівів щодо доведеності вини обвинуваченого на його користь стимулює діяльність сторін кримінального процесу – обвинувачення і захисту – на належне виконання покладених на них функцій. Що ж стосується суддів, то оскільки сумнів виникає в них у зв'язку з недостатніми знаннями про певні обставини, які (знання) формуються на підставі зібраних доказів, то для його усунення необхідні додаткові докази, для одержання яких суд вправі

вживати відповідних процесуальних заходів: на клопотання сторін, а в передбачених законом випадках і за власною ініціативою, проводити слідчо-судові дії; призначати додаткові або повторні експертизи; дати судові доручення органів, який проводив досудове розслідування; витребувати від різних адресатів відповідні документи тощо. Тож діяльність сторін та суддів, спрямована на усунення сумнівів, сприяє встановленню істини та формуванню обґрунтованого їх внутрішнього переконання у цьому.

З цих міркувань навряд чи можна погодитися з твердженням, що тлумачення будь-яких сумнівів на користь обвинуваченої особи "обрекає слідчого, прокурора, суд на пасивність" [3, с. 25]. Видається, що сумнів у наявності чи відсутності певної обставини, що підлягає встановленню (доказуванню), стимулює не пасивність перелічених органів, а радше їх активність у його нейтралізації за допомогою процесуальних дій. При цьому, звичайно ж, йдеться про сумнів обґрунтований, "розумний", а не надуманий, чи навіяний якимись фантазіями.

Коли ж все-таки сумніви щодо вини обвинуваченого не були усунуті і спростувати їх неможливо, він вважається у відповідності з презумпцією невинуватості невинуватим: недоведена вина рівнозначна і рівносильна доведеній невинуватості.

Список використаних джерел

1. Відомості Верховної Ради України. – 1994. – №10. – Ст. 43. Закон в редакції від 11 січня 2011 р. [Електронний ресурс]: Режим доступу: ЛІГА: ЗАКОН ЕЛІТ 8.1.5.
2. Вісник Верховного Суду України. – 2005. – № 5 (57).
3. Вісник Конституційного Суду України. – 2003. – №1.

4. Гриненко А. В. Принцип презумпции невиновности и его реализация в досудебном уголовном процессе / А. В. Гриненко, Г. К. Кожевников, С. Ф. Шумилин. – Х. : Консум, 1997.
5. Добринська В. Висвітлення кримінальних процесів в засобах масової інформації / В. Добринська, Т. Шмарова : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.medialaw.kiev.ua/zmisud/sudanalityka/224>.
6. Кухта А. А. Доказывание истины в уголовном процессе: Монография / А. А. Кухта. – Н. Новгород : Нижегородская академия МВД России, 2009.
7. Нор В. Тлумачення сумнівів на користь підсудного під час постановлення вироку / В. Нор, Б. Яворський // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2010, Випуск 51.
8. Постанови Пленуму Верховного Суду України 1985-2008: Офіц. видання / За заг. ред. В. В. Онопенка, Ю. Л. Семіна. – К. : Видав. дім "Юридична книга", 2009.
9. Рада Європи. Комітет Міністрів. Рекомендація Рес (2003) 13. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nedialaw.kiev.ua/laws/laws-international/51>.
10. Справа "Хужін та ін. проти Росії". Переклад В. Добрянської. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nedialaw.kiev.ua/zmisud/ecourt/214>.
11. Справа Алене де Рібемон проти Франції : Постанова ЕСПЛ від 10 лютого 1995 р. [Електронний ресурс] . – Режим доступу: <http://www.nedialaw.kiev.ua/zmisud/ecourt/217>.
12. Шевченко Т. Презумпція невинуватості та право на справедливий судовий розгляд /Т. Шевченко // Юстиніан. – 2009. – № 10.
13. Юдківська Г. Ю. Застосовність принципу презумпції невинуватості до відсторонення та звільнення обвинувачених з роботи: аналіз прецедентного права Європейського Суду з прав людини /

Г. Ю. Юдківська // Часопис Академії адвокатури України. Число 1, квітень, 2008.

Нор В. Т.

Презумпція невинуватості як конституційна засада кримінального судочинства та її застосування в практиці Європейського Суду з прав людини

У статті досліджується одна з найважливіших демократичних засад кримінального судочинства – презумпція невинуватості особи. З'ясовується її зміст, коло суб'єктів, на яких вона розповсюджує свою дію, межі та способи інформування суспільства про осіб, щодо яких здійснюються процесуальні дії інкримінаційного характеру, аналізується практика Європейського Суду з прав людини щодо презумпції невинуватості як складової частини права особи на справедливий суд

Ключові слова: презумпція невинуватості, обов'язок доказування вини, тлумачення сумнівів, непереборний сумнів, легітимність доказів, право на справедливий суд

Нор В. Т.

Презумпция невиновности как конституционный принцип уголовного судопроизводства и его применение в практике Европейского Суда по правам человека

В статье исследуется один из важнейших демократических принципов уголовного судопроизводства – презумпция невиновности. Изучается ее содержание, круг субъектов, на которых она распространяет свое действие, пределы и способы информирования общества о лицах, в отношении которых осуществляются процессуальные действия инкриминационного характера, анализируется практика Европейского Суда по правам человека

относительно презумпции невиновности как составной части права человека на справедливый суд

Ключевые слова: презумпция невиновности, бремя доказывания вины, толкование сомнений, непреодолимое сомнение, легитимность доказательств, право на справедливый суд

Nor V. T.

Presumption of innocence as the constitutional principle of criminal justice and its application in practice of the European Court of Human Rights

The article examines one of the major democratic principles of criminal justice – the presumption of innocence. Its contents, the range of subjects on which it distributes its effect, limits and methods of public information on persons against whom charging proceedings are carried out, the analysis of the European Court of Human Rights practice on the presumption of innocence as part of the individual right to fair trial is held

Key words: presumption of innocence, the obligation of the guilt proving, interpretation of the doubt, compelling question, evidence legitimacy, the right to a fair trial